

СУБ'ЄКТИ, ЩО БЕРУТЬ УЧАТЬ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ НА СТАДІЇ ГОЛОСУВАННЯ, ТА ЇХНІЙ ПРАВОВИЙ СТАТУС У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

THE SUBJECTS, TAKING PART IN THE ELECTORAL PROCESS AT THE STAGE OF VOTING, AND THEIR LEGAL STATUS IN FOREIGN COUNTRIES

Фоміна С.В.,

асистент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розкривається сутність і видове різноманіття суб'єктів, що беруть участь у виборчому процесі на стадії голосування, а також їх правовий статус у зарубіжних країнах. Проведено порівняльно-правовий аналіз статусу цих суб'єктів за українським та зарубіжним виборчим законодавством. Відзначається провідна роль органів управління виборчим процесом в організаційно-правовому забезпеченні належних умов для реалізації волевиявлення виборців.

Ключові слова: вибори, виборче право, виборчий процес, стадії виборчого процесу, голосування, суб'єкти виборчого процесу.

В статье раскрывается сущность и видовое многообразие субъектов, участвующих в избирательном процессе на стадии голосования, а также их правовой статус в зарубежных странах. Проведен сравнительно-правовой анализ статуса этих субъектов по украинскому и зарубежному избирательному законодательству. Отмечается ведущая роль органов управления избирательным процессом в организационно-правовом обеспечении надлежащих условий для реализации волеизъявления избирателей.

Ключевые слова: выборы, избирательное право, избирательный процесс, стадии избирательного процесса, голосование, субъекты избирательного процесса.

The article reveals the essence and species diversity of actors involved in the electoral process at the stage of voting, as well as their legal status in foreign countries. A comparative analysis of the legal status of these subjects in the Ukrainian and foreign election law is made. Notes the leading role of electoral management in the organizational and legal provision of appropriate conditions for the realization of the voter's will.

Key words: elections, electoral law, electoral process, stages of electoral process, voting, subjects of electoral process.

З'ясування правового статусу суб'єктів виборчого процесу та формування пропозицій щодо його вдосконалення є одним із важливих завдань сучасної науки виборчого права. Дослідженням даного питання займалися чимало вітчизняних та зарубіжних конституціоналістів, серед яких варто виокремити К. Арановського, В. Білоновського, О. Богашова, Р. Верзолу, Г. Віщину, Б. Гріффіта, Д. Джонса, Ю. Ключковського, С. Князева, В. Красинського, А. Магеру, О. Плешкову, Д. Позена, А. Постнікова, М. Ставнійчук, Ю. Тодику, Ю. Чемсак та ін. Проте наявні на сьогодні дослідження присвячені здебільшого загальній характеристиці правового статусу суб'єктів виборчого процесу в цілому, а не окремих його стадій, аналіз національного законодавства нерідко здійснюється у відриві від зарубіжних аналогів. Тому метою даної статті є з'ясування видового розмаїття суб'єктів виборчого процесу на стадії голосування, а також особливостей їх правового статусу в зарубіжних країнах.

Досягнення поставленої мети вбачається можливим за умови органічного поєднання формально-юридичного, формально-логічного, структурно-функціонального і компаративного методів дослідження, на основі діалектико-матеріалістичного розуміння виборчого процесу як об'єктивної соціальної реальності, що постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом із розвитком державності.

Беззаперечною метою, що переслідується в зарубіжних країнах на стадії голосування, є створення належних умов та реальних можливостей для осіб, які мають право брати участь у голосуванні, здійснити волевиявлення на основі внутрішнього політичного переконання та реалізувати його в належну правову форму, що визначена чинним законодавством країни. Така телеологія голосування як стадії виборчого процесу зумовлює можливість застосування універсальної класифікації суб'єктів, які беруть участь у голосуванні в зарубіжних країнах. В основу цієї класифікації покладено ознаку функціонального призначення в механізмі волевиявлення та встановлення їхніх результатів. Таким чином, вкажемо три основні групи суб'єктів:

- 1) суб'єкти, що здійснюють безпосереднє волевиявлення;
- 2) суб'єкти, що здійснюють організаційно-правове забезпечення умов реалізації волевиявлення;
- 3) суб'єкти, що забезпечують зовнішньо-організаційне спостереження за волевиявленням та підведенням підсумків голосування.

Центральними суб'єктами стадії голосування, котрі здійснюють безпосереднє волевиявлення в зарубіжних країнах, є два види учасників виборчого процесу – виборці та виборщики. Правовий статус виборця в зарубіжних країнах визначається на рівні конституційних актів та виборчих законів. При цьому слід звернути увагу на розмежування в законодавстві

зарубіжних країн громадянина і виборця. Це зумовлено тим, що не всі громадяни мають статус виборця, зважаючи на існування багаторівневої системи цензових вимог до осіб, які наділяються електоральною правосуб'єктністю. Найбільш поширеними вимогами, що мають загальнодержавний (демократичний) характер, є віковий ценз, ценз осілості, наявність повної дієздатності, вимоги територіальної приналежності (при проведенні місцевих виборів), відсутність судимостей за вчинення злочинів тощо. Разом із цим слід зазначити, що наділення громадянина правом голосу може здійснюватися й на основі інших ознак, що йдуть всупереч ст. 2 Загальної декларації прав людини [1] та є формою законодавчої чи соціальної дискримінації прав людини. Привертає увагу практика тимчасових обмежень прав громадян брати участь у голосуванні без загального порушення політичних свобод, гарантованих міжнародними та національними актами. Яскравим прикладом цьому є Республіка Франція, де особи, засуджені за вчинення кримінального правопорушення до позбавлення волі на основі судового рішення, позбавляються права брати участь у голосуванні на період відбування покарання у вигляді додаткового покарання, що признається судом поряд з основним. Іншим проявом розмежування статусу громадянина та виборця в зарубіжних країнах є закріплення виборчого права за особою, яка має подвійне громадянство або взагалі належить до громадянства іншої держави, однак наділена правом брати участь у волевиявленні на місцевих виборах у зв'язку з постійним проживанням на території конкретної адміністративно-територіальної одиниці держави. Підтвердженням цьому є Статут Союзу Білорусії та Росії (котрий зараз втратив чинність), який передбачав право громадян Білорусії брати участь у муніципальних виборах Росії, а також міжнародні договори Росії з Казахстаном [2], Киргизією [3] та деякими іншими країнами.

Процесуальне виборче законодавство зарубіжних країн встановлює випадки участі в процедурі голосування інших допоміжних суб'єктів. Наприклад, за ст. 265 Виборчого кодексу Мексики поряд із виборцем на стадії голосування можуть брати участь її довірені особи. У ч. 2 вказаної статті зазначено: «Тим виборцям, котрі не можуть читати, або тим, хто фізично не в змозі заповнити свої бюлетені, можуть надавати допомогу довірені особи, які їх супроводжують» [4]. Іншим вагомим прикладом може слугувати запровадження статусу довіреної особи, яка здійснює голосування за довіреністю, у Франції. Громадяни, які проживають за кордоном, можуть видати доручення на голосування або проголосувати в Посольствах Франції або прикордонних департаментах. У ст. L71 Виборчого кодексу Франції зазначено, що довірена особа (агент) «може здійснювати, на їх прохання, їхнє право голосувати за дорученням». Згідно зі ст. L72 «агент» повинен мати право голосу і бути зареєстрований у тому ж муніципалітеті, що і клієнт (виборця) [5].

Привертає увагу положення виборчого законодавства окремих зарубіжних країн, які встановлю-

ють, окрім звичних для правового статусу виборця цензів, умову бути зареєстрованим як виборець. Подібні посилення мають місце в різних кінцях світу, при цьому мають місце випадки, коли реєстрація не пов'язана з підтвердженням дієздатності або виборчої адреси. Формально-правова послідовність запровадження цієї системи може вважатися ефективним засобом впорядкування виборчих правовідносин та запобігання зловживанням правом чи вчинення правопорушення. Обов'язок бути зареєстрованим створює додаткові умови для особи, яка бажає взяти участь у процедурі голосування, а в системі з іншими правовими інститутами (прописки, реєстрації в консульських установах тощо) інколи перешкоджає активному праву голосу.

Іншим суб'єктом, що належить до цієї групи, є *виборщики*. В.В. Маклаков визначає їх як «осіб, спеціально визначених для здійснення виборів до відповідного органа» [6, с. 13]. Розширюючи тлумачення автора, слід наголосити, що в цьому випадку йдеться саме про стадію голосування в країнах, де застосовуються непрямі вибори. Особливістю цього правового статусу в зарубіжних країнах порівняно зі статусом виборця є те, що цей статус набувається особою тимчасово в межах проведення конкретних виборів. Іноді статус виборщика може набуватися на основі перебування особою на виборній посаді (депутата, сенатора тощо).

Відповідно до абз. 2 розд. 1 ст. 2 Конституції США встановлено, що кожний штат призначає виборщиків у кількості, рівній кількості сенаторів, направлених до Конгресу [7, с. 336]. Положення Конституції Республіки Австрія в ч. 1 ст. 35 вказують, що члени Федеральної ради обираються Ландтагами, а відповідно до ч. 1 ст. 95 члени Ландтагів обираються шляхом прямих виборів всіма громадянами землі [8, с. 59]. Норми Конституції Китайської Народної Республіки вказують у ч. 1 ст. 97, що представники лише найнижчих рівнів Зборів Народних Представників обираються населенням; інші обираються непрямыми виборами представниками вищих Зборів представників [7, с. 274]. Конституція Італійської Республіки в ч. 2 ст. 83 встановлює, що Президент Республіки обирається делегатами від кожної області, які, у свою чергу, обираються обласними радами [7, с. 145]. У ст. 54 Основного Закону ФРН встановлено, що Федеральний Президент обирається Федеральними Зборами, які складаються з числа депутатів Бундестагу та членів обраних представницькими органами земель [7, с. 94].

Таким чином, слід констатувати, що набуття виборчої правоздатності виборщика відбувається на основі отриманого представницького мандату або рішення відповідного представницького органу про надання йому цього правового статусу. Суттєвою відмінністю правового статусу виборщика від виборця в зарубіжних країнах є те, що при здійсненні голосування виборець реалізовує власну політичну волю, а виборщик здійснює волевиявлення на основі власних політичних переконань, керуючись представницькими повноваженнями. Слід також

відзначити, що представницькі повноваження виборщиків можуть мати різну політико-правову природу. Виборщики можуть отримувати свій статус від представницьких органів територіальних громад для здійснення голосування на виборах загальнодержавного рівня або місцевих виборах нижчого рівня.

У цілому на виборщиків поширюються виборчі цензи, встановлені в державі для активного виборчого права. Правовий статус виборщика в зарубіжних країнах може також мати власні цензи. Зокрема, у США не може бути призначена на посаду виборщика особа, яка: займає офіційну посаду або таку посаду, що приносить прибуток; є сенатором або членом палати представників. Окремо слід наголосити, що виборщики підлягають реєстрації, як і виборці при проведенні прямих виборів, цим у США займаються Адміністрації національних архівів і документів (National Archives and Records Administration) [9, с. 107]. В Австрії виборщик не може бути членом діючого складу Федеральної ради, однак повинен володіти правом бути обраним до Ландтагу. Наявність усіх названих елементів дає підстави стверджувати про самостійність правового статусу виборщика на стадії голосування в зарубіжних країнах.

Окрему групу *суб'єктів, що здійснюють організаційно-правове забезпечення умов реалізації волевиявлення*, є колегіальні або одноосібні органи, які можуть мати різноманітний правовий статус. Об'єднуючим для них у різних країнах світу є наявність владних повноважень, якими вони наділені в день голосування. Основним завданням цих органів на стадії проведення голосування є створення належних організаційних умов, які відповідають вимогам законодавства щодо реалізації активного виборчого права особою, що наділена цим різновидом правосуб'єктності.

З метою забезпечення організації процедур виборчого процесу в зарубіжних країнах на законодавчому рівні створюються органи виборчої компетенції. Незважаючи на різноманітність правової природи органів, що наділені виборчою компетенцією, всі вони належать до органів управління виборчим процесом (виборами). З точки зору О.А. Богашова, органи управління виборчим процесом – це «система владних політичних інститутів публічної влади, функціонування яких направлено за забезпечення належних умов провадження виборчого процесу» [10, с. 27]. Продовжуючи думку автора, варто наголосити, що центральним завданням нижчих ланок цих органів є забезпечення організації стадії голосування.

У відповідності до виборчого законодавства зарубіжних країн органи, які зобов'язані забезпечувати організацію та проведення стадії голосування, є невід'ємною частиною системи органів управління виборами. Органи, що забезпечують організацію та проведення стадії голосування, мають у зарубіжних країнах низку спільних ознак. Вагомою спільною рисою є утворення їх складу або призначення головного адміністратора вищестоящими органами. Прикладом цьому є:

– ст. 54 Закону Тайваню про вибори президента та віцепрезидента, в якій вказано, що головний адмі-

ністратор і декілька адміністраторів призначаються муніципальними і районними (міськими) виборчими комісіями і несуть відповідальність за проведення голосування [11];

– абз. 8 ст. 28 Закону Румунії про вибори органів місцевого публічного управління, згідно з яким виборчі бюро виборчих дільниць формуються окремими виборчими бюро з урахуванням кандидатур поданих політичними партіями [12].

Виборчі органи для організації та проведення голосування в зарубіжних країнах можуть утворюватися в складі професійних, напівпрофесійних структур або органів політичного представництва. Така різноманітність пояснюється особливостями виборчої системи, однак при цьому сфера повноважень не змінюється. До типових завдань органів, що здійснюють організацію голосування, відносять: обладнання приміщення для голосування, перевірку особи виборця, видачу виборчих бюлетенів, ведення виборчої документації, підведення підсумків голосування тощо.

Система органів організації та проведення виборів у цілому може бути представлена централізованою або децентралізованою системою. В обох випадках ці системи публічних інституцій очолюються колегіальними конституційними органами. Спільні ознаки їх правового статусу залежать від регіональних особливостей розвитку країн. Окремим прикладом регіональної спільності правової природи вищих виборчих органів є статус центральних виборчих комісій Росії, Білорусії та України [13]. Важливим ракурсом цього питання є не спосіб управління виборчими органами на стадії голосування, а децентралізовані системи управління виборами, за умов якої допускається проведення стадії голосування різними суб'єктами. Науковий інтерес до такої системи полягає в можливості залучення органів з різними організаційними структурами до виконання єдиного завдання в межах цілісної виборчої системи.

Виділення *суб'єктів, що забезпечують зовнішньо-організаційне спостереження за волевиявленням та підведенням їх підсумків*, можна здійснити за ознакою інтересів щодо результатів голосування. У процедурі голосування в зарубіжних країнах беруть процесуальну участь суб'єкти, інтереси яких полягають у відстороненому (зовнішньому) нагляді за правильністю дотримання процедур та повідомленні відповідних конкуруючих суб'єктів (політичних партій або кандидатів) у виборчому процесі про виявлені порушення. В окремих випадках такими незацікавленими суб'єктами можуть бути представники іноземних держав або міжнародних організацій на основі міждержавних домовленостей політичного характеру. Окрему підгрупу цієї категорії суб'єктів посідають свідки голосування. У практиці окремих зарубіжних країн має місце використання інституту свідка при проведенні різних видів дистанційного голосування [9, с. 288].

Перш за все звернемо увагу на Декларацію принципів міжнародного спостереження за виборами, схвалену Виконавчою Радою Асоціації організато-

рів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦСЄ) 31 березня 2006 р. Згідно з текстом цього документу стає зрозумілим призначення міжнародного спостереження: «Міжнародне спостереження за виборами – це вияв інтересу міжнародного співтовариства до забезпечення демократичних виборів як складової розвитку демократії, включаючи повагу прав людини й верховенство права. Міжнародне спостереження за виборами, з його акцентом на громадянські та політичні права, є частиною міжнародного спостереження за дотриманням прав людини і має здійснюватися шляхом підтримки високих стандартів неупередженості стосовно національних учасників політичної боротьби, а під час його проведення не повинні братися до уваги будь-які двоїсті чи багатопланові міркування, які можуть суперечити неупередженості висновків. Міжнародне спостереження забезпечує оцінку виборчих процесів відповідно до міжнародних принципів проведення дійсно демократичних виборів і національного законодавства, водночас виходячи з визнання того, що саме населення країни в кінцевому підсумку вирішує питання про легітимність процесу виборів і про довіру до їх результатів» [14]. Відповідно до абз. 5 вказаної Декларації стадія голосування є окремим напрямом здійснення міжнародного спостереження. При цьому зазначається про недопущення перебільшення оцінки виборів виключно через призму стадії голосування. Низка положень цього документу встановлює правила поведінки для міжнародних спостерігачів саме на стадії проведення голосування та підведення їх підсумків. Країни-учасниці зобов'язуються надати доступ спостерігачам до процесу підведення підсумків голосування та роботи електронних систем підведення підсумків голосування, у тому числі на виборчих дільницях.

У виборчому законодавстві зарубіжних країн такі спостерігачі можуть мати окремий правовий статус, відмінний від статусу спостерігачів політичних партій та громадських організацій. Основною відмінністю є відсутність процесуальних прав у виборчому процесі на стадії голосування. Офіційні спостерігачі, маючи повний доступ до процесів, пов'язаних з волевиявленням (окрім дій, що порушують таємницю голосування), не мають право втручатися в їх перебіг та складати виборчі процесуальні документи. І лише в порядку загальної реалізації конституційного права на звернення можуть повідомляти відповідні органи влади країни про виявлені порушення законодавства. Вагомою особливістю правового статусу на стадії голосування для міжнародних спостерігачів є їх робота на загальний результат – встановлення підсумків дотримання стандартів забезпечення прав людини, зокрема, при голосуванні та в цілому при проведенні виборів.

У значній кількості країн світу національне виборче законодавство окремо не встановлює правовий статус міжнародних спостерігачів. У такій практиці має місце безпосереднє застосування норм міжнародно-правових актів. Так, національне законодавство Великобританії (ст. 6С 29-го розділу Акту про

адміністрування виборів 2006 р.) встановлює, що спостерігачем за виборчими процедурами можуть бути члени виборчих комісій, члени вишестоящих виборчих комісій та будь-які громадяни, які досягли 16-річного віку і були акредитовані як спостерігачі [15]. Таким чином, встановлено загальні вимоги до особи, яка може бути акредитованим спостерігачем за виборчими процедурами. Країни, що здійснюють безпосередню імплементацію норм міжнародного права в національне законодавство, йдуть дещо іншим шляхом. Наприклад, у ч. 6 ст. 79 Закону України «Про вибори народних депутатів України» вказується перелік прав офіційних спостерігачів від іноземних держав, міжнародних організацій [16]. Подібна практика має місце в багатьох країнах Східної Європи, наприклад, у Російській Федерації встановлено розмежування правового статусу офіційного спостерігача залежно від суб'єкта, який направив його для здійснення цієї діяльності [17].

Слід звернути увагу на особливості правової доктрини зарубіжних країн у питаннях організації та проведення голосування. Зокрема, у зарубіжних країнах мають місце різні підходи до тлумачення поняття «спостерігач за виборами». Це проявляється в розширенні поняття «спостереження» за процедурою голосування не лише фізичними особами, призначеними суб'єктами виборчого процесу, але й членами вишестоящих органів управління виборами, які здійснюють спостереження за правильністю реалізації процедур їх безпосередніми організаторами.

На стадії голосування правовий статус офіційного спостерігача є формально-юридично відмежованим. Виборче законодавство в зарубіжних країнах практикує наділення інших учасників виборів елементами правового статусу офіційного спостерігача. Такі суб'єкти отримують низку додаткових повноважень саме на стадії голосування. До таких суб'єктів виборчого процесу за українськими аналогами можна віднести уповноважених осіб від політичних партій та довірених осіб кандидатів у народні депутати і кандидатів на посаду Президента України. Загалом, слід констатувати, що в проведенні голосування як стадії виборчого процесу беруть участь суб'єкти, що мають різнополярні політико-правові інтереси. Суттєвою рисою для більшості країн світу є єдність принципів побудови суб'єктної складової цієї стадії.

В окремих зарубіжних країнах на стадії голосування беруть участь специфічні суб'єкти. Так, у Великобританії в день голосування можуть брати участь помічники кандидатів, які мають статус «лічильників» (tellers). Їхня роль у день голосування полягає в з'ясуванні реєстраційних номерів виборців без порушення таємниці голосування. До цих суб'єктів встановлюється цілий ряд обмежень, які загалом відповідають вимогам щодо всіх суб'єктів у цей день [18, с. 102].

Проведене дослідження дає змогу зробити наступні **висновки**:

1. У зарубіжних країнах на стадії голосування беруть участь три групи суб'єктів виборчого процесу: а) суб'єкти, що здійснюють безпосереднє волевияв-

лення (виборці, виборщики та особи, що голосують за довіреністю); б) суб'єкти, що здійснюють організаційно-правове забезпечення умов реалізації волевиявлення (офіційні спостерігачі, свідки, уповноважені особи від політичних партій, довірені особи кандидатів); в) суб'єкти, що забезпечують зовнішньо-організаційне спостереження за волевиявленням та підведенням підсумків голосування (виборчі комісії, бюро, трибунали).

2. Система органів організації та проведення виборів у цілому може бути представлена централізованою або децентралізованою системою. Проте в обох випадках ці системи публічних інституцій очолюються колегіальними конституційними органами. Колегіальний характер названих органів має гарантувати виборчий процес від упередженості та зловживань з їх боку.

3. В умовах глобалізації та формування міжнародних виборчих стандартів, перелік суб'єктів виборчого процесу є приблизно тотожним у більшості держав. Проте це не виключає можливості функціонування у виборчому процесі специфічних, нетипових суб'єктів, як-то помічники кандидатів («лічильники») у Великобританії.

У межах статті ми лише здійснили класифікацію суб'єктів, що беруть участь у виборчому процесі на стадії голосування, та надали загальну характеристику їх правового статусу. Більш глибокий же аналіз правового статусу кожного з названих видів суб'єктів з урахуванням певних відмінностей, передбачених національним законодавством зарубіжних країн, заслуговує окремої уваги і є перспективним напрямком подальших досліджень у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о правовом статусе граждан Российской Федерации, постоянно проживающих на территории Республики Казахстан, и граждан Республики Казахстан, постоянно проживающих на территории Российской Федерации (Москва, 20 января 1995 г.) // СЗ РФ. – 1997. – № 34. – Ст. 1959.
3. Договор между Киргизской Республикой и Российской Федерацией о правовом статусе граждан Киргизской Республики, постоянно проживающих на территории Российской Федерации, и граждан Российской Федерации, постоянно проживающих на территории Киргизской Республики (г. Бишкек, 13 октября 1995 г.) // СЗ РФ. – 2001. – № 9. – Ст. 786.
4. Código Federal de Instituciones y Procedimientos Electorales 1994 (con reformas de 2008) / 1994 Federal Electoral Code (with 2008 reforms): México [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pdba.georgetown.edu>.
5. Code électoral: République Française (Version consolidée au 19 juin 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070239>.
6. Сравнительное избирательное право : учебное пособие. – М. : НОРМА, 2003. – 208 с.
7. Конституції зарубіжних країн : [навч. посібник] / за ред. В.О. Серьогіна. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
8. Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л.А. Окунькова. – М. : Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 816 с.
9. Современные избирательные системы. Вып. 3: Испания, США, Финляндия, Япония / А.Г. Орлов, В.И. Лафитский, И.А. Ракитская, Т.О. Кузнецова. – М. : РЦОИТ : Новости, 2009. – 448 с.
10. Богашов О.А. Поняття та права природа органів управління виборчим процесом / О.А. Богашов // Вибори та демократія. – 2011. – № 1. – С. 21–28.
11. Presidential and Vice Presidential Election and Recall Law Taiwan (No. 5889, on August 9, 1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://engweb.cec.gov.tw>.
12. Law for the Election of Local Public Administration Authorities of Romania [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.venice.coe.int>.
13. Богашов О.А. Порівняльна конституційно-правова характеристика вищих виборчих органів України, Російської Федерації та Республіки Білорусь / О.А. Богашов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 2–3 (16–17). – С. 89–92.
14. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами. Схвалено Виконавчою Радою Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦСЕ) 31 березня 2006 р. та рекомендовано до підписання країнами – членами Асоціації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
15. Electoral Administration Act 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislation.gov.uk>.
16. Про вибори народних депутатів: закон України від 17 листопада 2011 року № 4061–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.
17. Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации (с изменениями на 2 мая 2012 года) (редакция, действующая с 1 июня 2012 года) : Федеральный Закон Российской Федерации от 12 июня 2002 года № 67-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cikrf.ru>.
18. Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша / Д.В. Лафитский, Н.М. Касаткина, А.Г. Орлов, Н.Ю. Трещетенкова. – М. : РЦОИТ: Норма, 2006. – 496 с.